Anna Kulig

Historia miasta zapisana w jego murach – refleksje o autentycznych pozostałościach i przeszłości odczytanej z ikonografii

History of a city recorded in its walls – reflections on authentic relics and the past deciphered from iconography

1. Wprowadzenie

Podstawowym źródłem poznawczym zabytkowej architektury są autentyczne zachowane struktury – świadectwa przeszłości. Źródła pośrednie, czyli ikonografia, kartografia wraz ze źródłami pisanymi stanowią często uzupełniające materiały i rozstrzygające dowody. Pionierską rolę w badaniach zbiorów ikonograficznych w Polsce można przypisać działalności Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, a przede wszystkim Stanisławowi Tomkowiczowi, autorowi szczegółowej monografii wzgórza wawelskiego, którą oparł na ogromnym zbiorze widoków, panoram, planów. Zapoczątkował tą pracą badania dawnych widoków miast i zespołów. Źródła ikonograficzne doceniono po II wojnie światowej i do dziś poddawane są naukowym opracowaniom (szczególnie w sytuacji odkrycia nieznanych widoków). Wartości poznawcze i artystyczne przekazów wizualnych oddziałują wciąż na współczesnych obserwatorów, a więc o murach obronnych mogą też „opowiedzieć" ich przedstawienia.

2. Mury obronne jako symbol miasta

Starożytne miasta otoczone były potężnymi murami z basztami. Najstarsze znamy z III tysiąclecia p.n.e., np. Ur, Niniwę, Babilon, Troję. W płaskorzeźbach egipskich ukazywano miasto z lotu ptaka, w pierścieniu murów z wieżami. Ujmowano też frontalnie fragment murów z blankami i wieżami, np. w reliefach asyryjskich. Brama i mury symbolizowały całe miasto. W starożytnej Grecji przedstawiano ufortyfikowane miasta już w IV w. p.n.e., a wewnątrz murów świątynie, pomniki. Rzymianie tworzyli wizerunki zdobytych miast dekorując nimi elementy architektury (np. kolumnę Trajana), a także umieszczali je na medalach, monetach oraz tarczach. W sztuce greckiej miasto symbolizowały boginie opiekuńcze, np. Tyche przedstawiana jako postać kobiety w koronie „muralnej", tzn. nakryciu głowy wyobrażającym mury i wieże (ryc. 1). Echa takich symboli pojawiały się w sztuce europejskiej. Motywy murów dekorowały herby, medale. Godło Krakowa przedstawiające fragment muru z basztami znane jest od XIII w. Pojawia się na zabytkach artystycznych: rysunkach, drzeworytach, odlewach (np. na dzwonie kościoła Mariackiego). Pieczęcie urzędowe rady miasta z XVI i XVII w. także przedstawiają mury o trzech basztach z otwartą bramą i orłem. Ostateczne godło urzędowe Krakowa, obowiązujące od 1661 r. do dnia dzisiejszego przedstawia ten sam motyw, tj. ceglany mur z trzema wieżami zwieńczonymi krenelażem i otworami strzelniczymi, z centralną wieżą wyższą, u podstawy muru bramę z otwartymi wrotami i podniesioną kratą, a w bramie orła białego w koronie. Kartusz herbowy miasta dekoruje złota korona (ryc. 2). Zbliżoną formę godła posiada Toruń. Mury z różnymi odmianami wież, bram pojawiają się w godłach innych miast polskich, np. Cieszyna, Jarosławia, Fromborka, Olkusza, Sandomierza, Sieradza, Żytomierza.

3. Tradycje przedstawień warownych miast w Europie od średniowiecza

Średniowieczne miasta europejskie wzorowały się na obwarowaniach starożytnego Rzymu. Obwody murów pełniły rolę osłonową jako przeszkoda oraz miejsce walki. Musiały być odpowiednio wysokie, masywne, wzmacniane basztami. Wygląd zewnętrzny kurtyny murów z krenelażem był zbliżony, a różniły się wysokością, gęstością rozstawu wież, bram, techniką budowy[1]. Typ bra-

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

my złożonej z szyi, mostu zwodzonego i baszty z opuszczaną broną był stosowany powszechnie we Francji, Niemczech w ciągu XIV i XV w. (przykład murów Carcassone, murów w Norymberdze). Obronne mury stanowiły zabezpieczenie życia, mienia i władzy. Rozgraniczały przestrzeń na zorganizowaną wewnątrz, a chaotyczną poza murami. Najstarsze widoki miast z umocnieniami pochodzą z wydawnictw: *Kroniki świata* Hartmanna Schedla, *Kosmografii* Sebastiana Munstera i atlasu *Miasta całego świata* Georga Brauna i Franza Hogenberga.

Najwcześniejsze przedstawienia miast, które utrwalono w drzeworytach, nie są często zgodne z rzeczywistością, gdyż mieszają prawdę z fantazją, posługują się schematem i uproszczeniami.

Najstarszym widokiem polskiego miasta XV-wiecznego otoczonego murami obronnymi jest rycina Krakowa zamieszczona w dziele H. Schedla. Wygląd budowli miasta nie jest podobny, ale układ przestrzenny oddany prawdziwie. Granicą grodu są mury obronne. Postacie średniowiecznych miast: Krakowa, Nysy (ryc. 3), Przemyśla, Poznania, Wrocławia ukazywane na rycinach cechuje wiele podobieństw: regularność planu, szachownicowy układ ulic z centralnie założonym rynkiem i okazałymi gmachami ratusza, kościołów, klasztorów. Zwartą zabudowę otaczają umocnienia ziemne, mury, osłaniają fosy. Mury zwieńczone krenelażem z blankami umocnione są basztami i bramami z mostami zwodzonymi.

Seria widoków „wszystkich" znakomitych miast świata ukazała się w wielotomowym albumie *Civitates orbis terrarium.* Wydawcą i autorem tekstów był G. Braun, a autorem rycin F. Hogenberg. Ryciny do atlasu G. Brauna przeważnie powstawały według rysunków z natury. Zachowały więc podobieństwo, realizm i wierność topograficzną, choć zdarzały się też pomyłki, uproszczenia, dezaktualizacje. Ukazują grody w formie panoramy lub perspektywy z lotu ptaka. Obrazy mają więc dużą wartość poznawczą i dokumentalną. Obiekty są rozpoznawalne i dodatkowo opatrzone legendą, cechuje je portretowe przedstawienie. Przykładowo widok Przemyśla to przedstawienie z lotu ptaka średniowiecznej postaci miasta (ryc. 4).

W tomie II *Civitates orbis terrarium* zawarto widok Gdańska z 1573 r. z wiernym przedstawieniem architektury i umocnień. Rycina dokumentuje stan przebudowy średniowiecznych umocnień na nowożytny system wałów ziemnych z bastionami, ukazuje fortyfikacje od strony grodziska, fosa poprzedza wysoki, długi wał. Widać zespół bramy długoulicznej z przedbramiami – szyjami (ryc. 5).

Panorama Gdańska z 1592 r. Antoniego Mollera ukazuje miasto od strony Biskupiej Górki z urządzeniami militarnymi na pierwszym planie. Widać przedpole Bramy Wyżynnej z fosą i wykopem. Widok ma wysoką, historyczną wartość. Na tle masywnych umocnień rysują się sylwety Starego Miasta, Głównego Miasta i Starego Przedmieścia. Obraz jest realistyczny, zaktualizowany. Rejestruje niedawno ukończony, według włoskich wzorów, Bastion Karowy (widoczny na prawo od Bramy Wyżynnej). Południowa część miasta posiada umocnienia już przestarzałe: Rondel Przedmiejski obok Baszty Nowej z drewnianą hurdycją oraz Białej Wieży (tj. małej baszty zachowanej do dziś).

1. Tyche z Antiochii, Antiochia nad Orontesem, Oktawian August, tetra drachma, 5 r. p.n.e.
1. Tyche of Antioch, Antioch on the Orontes, Octavian August, tetra drachma, 5 B.C.

W kolejnych etapach rozwoju następowało zwiększanie obronności miast poprzez podwyższanie murów, rozbudowę baszt, budowę przedbram, pogłębianie fos, zakładanie drugiego, niższego ciągu murów, zakładanie barbakanów wysuniętych poza linię murów, a połączonych mostem lub przejściem z bramą główną. W związku z rozwojem artylerii miejsce średniowiecznych murów wypierały fortyfikacje bastionowe. Funkcje murów zastąpiły nasypy, wały ziemne z kamieniami, głębokie fosy, a zamiast baszt zastosowano basteje. W XVI wieku fortyfikacje bastionowe zastosowano w Polsce (na przykład na Wawelu, w Zamościu, Kamieniu Podolskim). Od czasów Jana III Sobieskiego stosowano też fortyfikacje typu holenderskiego (z ziemi i drewna) oraz fortyfikacje poligonalne polegające na stosowaniu pierścieni wysuniętych fortów. Weduty XVII-wieczne ukazywały miasta od strony najnowocześniejszych umocnień, które symbolizowały potęgę i dobre rządy. W tle pojawiały się sylwety prestiżowych obiektów.

Znowu można odwołać się do gdańskich panoram. Monumentalny, imponujący obraz miasta, wielkowymiarowy, eksponujący fortyfikację opracował Idzi Dickmann. Na tym wzorze opierano liczne kopie przez następne stulecia. Najsłynniejsze wersje to J.J. Piscatora, C.J. Visschera i M. Meriana. Ten ostatni w 1640 r. przedstawił rozległy, efektowny widok na tle pejzażu Gdańska. Nie był on niestety zaktualizowany, gdyż w tym czasie nie istniała już część gotyckich bram i baszt. Autor przypuszczalnie korzystał ze starszych wzorów, a nie rysował z natury. Mimo to widok ten stał się najpopularniejszym przedstawieniem miasta (ryc. 6). Wzorował się na panoramie Jakuba Hoffmana (ok. 1635 r.) ukazującej uproszczoną sylwetę zabudowy miasta, ale wiernie oddającą nowoczesne bastiony typu holenderskiego. Inżynier i geometra żywo zainteresowany fortyfikacjami ukazał ich stan zmodernizowany z przełomu XVII i XVIII w., akcentując 3 nowe bastiony Wijbego, św. Gertrudy i najmniejszy zwany „Kotem" (ryc. 7).

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

2. Herb Krakowa na murach kościoła Mariackiego dekorujący tablicę pamiątkową na cześć Jana III w rocznicę odsieczy wiedeńskiej
2. Krakow coat of arms on the wall of St. Mary's Church decorating a memorial plaque dedicated to King Jan III on the anniversary of the Battle of Vienna

3. Obraz Nysy, H. Schedel, 1493 r.
3. Picture of Nysa, H. Schedel 1493

4. Widok Przemyśla od strony Sanu z 1617 r., rycina z dzieła *Civitates orbis terrarium* G. Brauna, F. Hogenberga, tom VI
4. View of Przemyśl from the San River in 1617, print from the work entitled „Civitates orbis terrarium" by G. Braun, F. Hogenberg, vol. VI

5. Widok Gdańska od północnego zachodu 1573 r. z dzieła *Civitates orbis terrarium* G. Brauna, F. Hogenberga, tom II
5. View of Gdańsk from the north – west in 1573, from „Civitates orbis terrarium" by G. Braun, F. Hogenberg, vol. II

6. Widok Gdańska, M. Merian, 1640 r.
6. View of Gdańsk, M. Merian, 1640

7. Widok Gdańska, J. Hoffman, ok. 1635 r.
7. View of Gdańsk, J. Hoffman, app. 1635

8. Plan widokowy Wrocławia, 1649 r.
8. Cityscape of Wrocław 1649

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

9. Plan widokowy Wrocławia wg Wernera
9. Cityscape of Wrocław by Werner

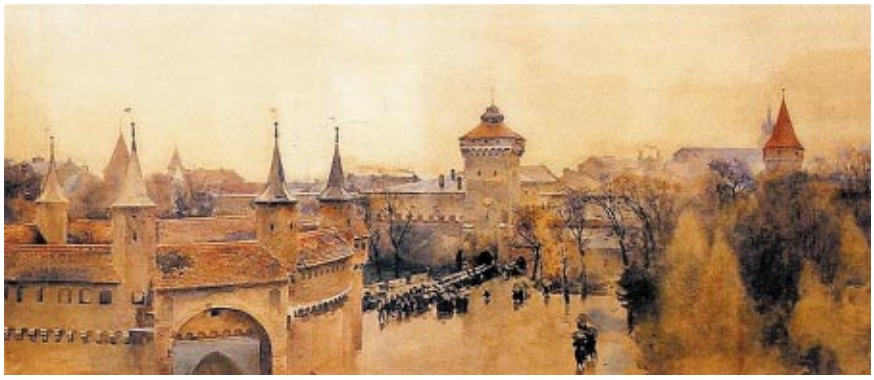
10. Widok Torunia wg Meriana, 1641 r.
10. View of Toruń acc. to Merian, 1641

11. Widok Krakowa od południa z Kopca Krakusa, ok. 1600 r.
11. View of Krakow from the south from the Krakus Mound, app. 1600

12. Widok Krakowa od płn.-zach., M. Merian, ok. 1619 r. (fragment)
12. View of Krakow from the north-west, M. Merian, app. 1619 . (fragment)

13. Widok Barbakanu z murami wg J. Fałata
13. View of barbican with walls by J. Fałat

14. Widok Barbakanu oraz murów wg J. Muczkowskiego, 1911 r.
14. View of Krakow barbican and walls by J. Muczkowski, 1911

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Ryciny służyły zazwyczaj jako wzorzec w sztuce medalierskiej. Widok Gdańska z 1617 r. utrwalony na medalu (donatywie trzydziestodukatowej w złocie) ukazuje miasto od południowego zachodu z pierścieniem fortyfikacji o wysuniętych mocno bastionach. Widok Gdańska na medalu z 1642 r. to panorama ujęta ze wzgórza Grodziska, obrazuje obszary podmiejskie i obwarowania z bastionami – Bożego Ciała, św. Elżbiety, Karowym. Medal z 1659 r. przedstawia twierdzę Głowa, strzegącą ujścia Wisły, z planem fortyfikacji, z szańcami – autor powtórzył ściśle plan militarny z tego roku.

Plan widokowy Wrocławia z 1562 r. zamieszczony w dziele *Civitates orbis terrarium (*tom IV), ukazuje dwa pierścienie murów z blisko stu basztami. Pierwszy obwód murów pochodził z XIII w., mury o sześciometrowej wysokości i dwumetrowej grubości wzniesiono z kamienia i cegły. Zwieńczone były blankami i szerokim chodnikiem, a liczne wieże rozstawiono co 30 metrów. Drugi pierścień murów, znacznie wyższy, także z blankami i chodnikiem krytym dachem, ukończono w poł. XIV w. W ciągu murów wzniesiono około 50 baszt. Kolejna rozbudowa fortyfikacji nastąpiła w końcu XV w. i polegała na założeniu masywnych bastionów z fosami, przed drugim pierścieniem murów. Ważniejsze bramy akcentowane na planie to Mikołajska, Świdnicka, Oławska, Piaskowa, Odrzańska. Sztych jest bogaty w szczegóły, starannie i drobiazgowo ilustruje zabudowę, ale zawiera pewną deformację w układzie szachownicowym ulic. Polega ona na celowym poszerzeniu ciągów ulic biegnących równoleżnikowo w celu ukazania pełnej wysokości fasad. Wyeksponowane zostały monumentalne gmachy miasta: ratusz, katedra, kościoły. W II połowie XVI w. wokół Wrocławia powstał kolejny system umocnień oparty na wzorach włoskich i holenderskich, z szerokimi fosami i ostrokątnymi rawelinami. Budowniczym ich był W. Saebisch, wrocławski architekt i fortyfikator. Widok Wrocławia z 1649 r. (ryc. 8) z herbem renesansowym przekonuje o rozmachu i nowoczesności założeń obronnych. Plan Wrocławia po wojnach napoleońskich akcentuje fortyfikacje, stan ich tuż przed likwidacją. Efektowny widok Wrocławia opracował i przedstawił również F.B. Werner (ryc. 9).

Plan perspektywiczny Torunia sporządził M. Merian w 1641 r. (ryc. 10) według wzoru gdańskiego rytownika J. Hoffmana. Przedstawia pełny obraz miasta od strony rzeki z bardzo plastycznie zarysowanymi 8 bastionami. Doskonała oprawa plastyczna planu była przyczyną jego popularności i wielu naśladownictw. M. Merian jest również autorem planów widokowych Elbląga, Szczecina oraz Zamościa.

4. Miasto koronacyjne Kraków – historyczne widoki dokumentujące fortyfikacje

Pierwszym portretowym widokiem Krakowa jest niewielka rycina z 1581 r. nieznanego autora. Ukazuje miasto z ciasną zabudową domów i świątyń, które opasują mury i baszty. Nad grodem dominuje Zamek Wawelski w renesansowym kształcie. W dziele *Civitates orbis terrarium* Brauna i Hogenberga (w tomie VI) zamieszczono widoki dwunastu miast polskich, w tym dla Krakowa są to wyjątkowo dwa przedstawienia – od północy i południa. Widok sprzed 1600 r. z kopca Krakusa (od południa) jest malowniczy, ale mało dokładny. Mury Kazimierza przedstawione są jako niewysokie, z częściowym krenelażem i kilkoma bramami (ryc. 11). Bardzo szczegółowy, wspaniały, wielkowymiarowy jest widok od północnego zachodu. Panorama jest skrupulatnie objaśniona i ozdobiona herbami królewskimi i miejskimi (ryc. 12). Ukazuje rzetelnie zabudowę i fortyfikacje, powstała jako scalenie wielu szkiców z natury, z bliska, z różnych punktów obserwacji. W sąsiedztwie Barbakanu widoczna jest szeroka fosa i wjazd ze zwodzonym na linach mostem oraz połączenie Barbakanu z Bramą Floriańską tzw. szyją. Gotyckie fortyfikacje z licznymi wieżami, basztami otaczają bogate miasto z monumentalną architekturą.

Mury obronne Krakowa zakładane w XIV, XV wieku należały do najlepszych, najsolidniejszych w Polsce i Europie. Posiadały znaczne rozmiary (wysokość ok. 9,5 m, szerokość 2,2 – 2,7 m) i masywną konstrukcję kamienną. Przystosowane były do obrony na całym obwodzie (blisko 3,5 km), wyposażono je w ciągły chodnik obrońców, krenelaż, strzelnice, a w regularnych odstępach wzmacniały je baszty (w liczbie około 50) i około 7 bram[2].

Mury, w późniejszych wiekach niemodernizowane, stały się niewystarczające wobec innej taktyki wojennej i uzbrojenia. Wysokie mury nie zabezpieczały przez ogniem artylerii. W panoramie kołłątajowskiej sporządzonej razem z planem w 1785 r. mury obronne są już słabo widoczne, obudowane, zasłonięte domami przedmieścia. W XIX w. powstało wiele rysunków z natury, fragmentów fortyfikacji Krakowa, głównie bram i baszt autorstwa Jerzego Głogowskiego, Józefa Brodowskiego, Baltazara Stachowicza[3]. Utrwalili oni ostatnie lata istnienia tych obiektów. Pełny obwód murów dotrwał, choć przestarzały, do początków XIX w., wtedy rozpoczęła się jego zaplanowana rozbiórka, burzenie murów i baszt. Uratowały się niewielkie fragmenty murów, wtopione najczęściej w zabudowę mieszkaniową, a zatem zatarł się ich pierwotny charakter.

Jak zanotowano fortyfikacje Krakowa w kartografii? Początkowo schematycznie w małej skali, ale na planach z XVII w. są już dość dokładnie naniesione ważniejsze elementy. Wszystkie elementy fortyfikacji średniowiecznych znalazły się na planie z 1667 r. (tzw. D. Pucka – przerys z XVIII w.). Plan z 1702 r. odnaleziony w archiwach szwedzkich oddaje układ topograficzny, przebieg rzek i fos, szczegóły budowlane murów i zróżnicowanych baszt. Rzetelne przedstawienie obwarowań ukazuje plan pruski z 1794 r., jak i plan tzw. kołłątajowski z 1785 r. Plan senacki Ignacego Enderlego z lat 1802–1808 cechuje się największą szczegółowością i wartością dokumentacyjną, posiada zapis fortyfikacji tuż przed zburzeniem. Na kolejnych planach Krakowa dostrzega się trwanie systemu średniowiecznego z niewielkimi modernizacjami. Gdańsk w podobnym okresie podejmuje na szeroką skalę budowę nowożytnych fortyfikacji. Kraków wskutek zubożenia zaniedbuje obwarowania, a najazd szwedzki rujnuje miasto, które od tej pory długo nie wychodzi z upadku. Mury i baszty niereperowane nisz-

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

czeją, rozpadają się, jak to potwierdzają rysunki i obrazy artystów. Wskutek rozkazu zaborcy następuje ich rozbiórka w latach 1808–1820.

5. Mury floriańskie – stan obecny

Cenny zabytkowy zespół, powszechnie znany, zwany murami Floriańskimi, pozostał w otoczeniu Bramy Floriańskiej. Jest ozdobą, chlubą miasta, reprezentacyjną, eksponowaną bramą na drodze królewskiej. Mury floriańskie złożone są z Bramy Floriańskiej, trzech baszt, ciągu murów długości ok. 170 m i Barbakanu, czyli „Rondla". Fragment ten tworzy charakterystyczną sylwetę średniowiecznego miasta, najlepiej eksponowaną z Placu Matejki (ryc. 13). W widoku nakładają się wieżyczki obserwacyjne Barbakanu, Bramy Floriańskiej i wysokiej Wieży Mariackiej pełniącej rolę obserwacyjną i sygnalizacyjną. Otoczenie Bramy Floriańskiej skupia ruch turystów, kierujących się drogą królewską do rynku i na Wawel. Na Bramie Floriańskiej widoczne emblematy patrona miasta – św. Floriana oraz herb Krakowa. Mury można obserwować od strony przedmieścia i od wnętrza miasta z poziomu ulicy podmurnej (Pijarskiej – jedynej zachowanej fragmentarycznie pod murami) lub z poziomu szerokiego ganku obrońców (na wysokości 5 m) nakrytego daszkiem. Po stronie zewnętrznej widoczny jest zarys kamiennych blank (dwumetrowej wysokości) z otworami strzelniczymi, z późniejszą nadbudową ceglaną (ryc. 14). Dziki, łamany wapień tworzy zasadniczy zrąb murów i baszt (do ok. 5 m wysokości). Ciosanego piaskowca użyto tylko do obramień otworów, łęków, naroży oraz prowadnic. Widać liczne ślady „cerowania" muru cegłą, różne rozmiary i kolory kamieni, cegieł, zapraw. Forma i materiały umocnień bram wydają się mało efektowne, wręcz surowe, proste, masywne – powstały dla utylitarnych funkcji, ale ich prostota i trwałość ma szczególną wymowę – to mocne mury obronne stanowiły zasadniczą podstawę potęgi i dobrobytu miasta, dzięki nim mogły wznosić się bogato zdobione świątynie, pałace, kamienice. Budowle obronne po wielu remontach są obecnie w dobrym stanie, utrzymane w „pierwotnej" formie. Niestety otoczenie ich jest zasadniczo zmienione. Utrudnia to właściwą percepcję systemu dawnych fortyfikacji. Cały zespół średniowieczny z Barbakanem zajmuje teraz skrawek terenu, a w przeszłości był to olbrzymi, zorganizowany z przeszkodami i ściśle powiązany z budowlami obszar. Nastąpiło znaczne podniesienie poziomu terenu (o ponad 2 metry) i wyrównanie różnic wysokościowych w formie naturalnych i sztucznych wyniesień, nasypów, wałów, fos. Nieczytelne są powiązania barbakanu z bramą wskutek braku murów szyi i oraz związek z arsenałem przy murach. Wjazd do miasta prowadził przez mosty nad fosami, barbakan i kilka pilnie strzeżonych bram. Dbano o znaczną głębokość fos napełnianych całym systemem śluz. Obecnie pozostały same murowane budowle bez połączeń funkcjonalnych, otoczone płaskim terenem, dlatego zniknął oryginalny charakter warowny całego systemu obrony. Ruchliwa, szeroka ulica Basztowa z linią tramwajową biegnie kilka metrów od murów Barbakanu, pobliskie gmachy banku oraz Akademii Sztuk Pięknych przytłaczają wielkością sąsiadującą z nimi średniowieczną architekturę obronną.

6. Szlak wzdłuż murów obronnych, propozycje wzbudzenia zainteresowania przeszłością tego miejsca jako materialnego świadectwa cywilizacji

Pas zielonych terenów Plant rozgranicza wyraźnie historyczne śródmieście od dawnych przedmieść za murami. Akcentowane jest to wyraźnie na mapach, planach widokowych a w bezpośredniej obserwacji widoczne z wysokich wież, np. Ratuszowej czy Mariackiej. Planty pełnią obecnie funkcję ciągu spacerowego o dużej intensywności. Wzdłuż alejek spacerowych uczytelniono miejsca istnienia dawnych bram, baszt, przebiegu części murów w formie niskiego podmurowania i pulpitowych postumentów z przedstawieniami baszt. Szczególnie wartościowy historycznie fragment umocnień odsłonięto w rejonie ul. Mikołajskiej, w miejscu tzw. Gródka (ryc. 15). Po kilkusetletnim zapomnieniu został odkryty w 1947 roku, po rozebraniu przybudówek i przemurowań barokowych[4].

Potężny masyw klasztoru nasuwał skojarzenie z fortecą. Fasada od strony Plant pozbawiona jest ozdób, okna rozmieszczone są nieregularnie, architektura ma niedbały wygląd, Ciasna powierzchnia miasta otoczonego murami powodowała powolną likwidację wolnych przestrzeni pod murami, które wcześniej rezerwowano na potrzeby obrony. Budynki coraz gęściej przyrastały do murów. Nie dbano o ich estetyczny wygląd, dlatego po rozebraniu murów ich wygląd okazał się chaotyczny. Ślepą ścianę kościoła zasłaniała Baszta Rzeźnicza. Klasztor otaczały kiedyś dwie baszty, a wzdłuż biegła fosa i wysoki wał, jak to utrwalił na swych rysunkach Głogowski. Pośrodku długiej fasady, blisko 90-metrowej, wysunięty jest ryzalit, który zawiera trzon średniowiecznej bramy. Po zdjęciu tynków odsłonięto potężny łuk gotycki. Przebadano piwnice bramy, w których ujawniły się różne przeróbki użytkowników na przestrzeni 4 stuleci. Pozostałości bramy na Gródku były zakończeniem przedbramia. Płaskie przypory przystosowane były prawdopodobnie do chowania mostu zwodzonego, a nad przejazdem pozostały otwory na łańcuchy mostu. Tworzywem budowlanym był głównie dziki, łamany wapień, jedynie detale obramienia wykonano z piaskowca. Miejsce to odsłonięto dzięki analizie historycznych źródeł pisanych, ksiąg miejskich, kronik klasztornych (klasztoru dominikanek zbudowanego w tym miejscu) oraz przekazów ikonograficznych z XVIII i XIX w.

Krakowscy konserwatorzy proponowali kilkakrotnie zmiany otoczenia Barbakanu, głównie w nawierzchniach terenu, np. obniżenie poziomu ulicy podmurnej, odtworzenie fosy, szyi, zaakcentowanie przebiegu fosy obok Barbakanu, wprowadzenie dwupoziomowych chodników, jednak projekty te nie doczekały się realizacji[5]. Układ topograficzny można więc zobaczyć oczyma wyobraźni wspierając się historyczną ikonografią lub plastycznymi modelami prezentowanymi na wystawach muzealnych. Trasa wzdłuż murów miejskich i przez dziedziniec Barbakanu jest dostępna tylko w okresie letnim. Wtedy też odbywają się wewnątrz Barbakanu imprezy oraz pokazy rycerskie.

Szkoda, że w pozostałej, długiej zimowej przerwie mury nie są wystarczająco wyzyskane i eksponowane,

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

a zamknięte wrota Barbakanu zniechęcają zwiedzających. W celu podniesienia zainteresowania nimi można by czasowo udostępnić trasę (choćby w czasie ferii zimowych), przygotować materiały informacyjne i edukacyjne, tablice, plansze z ilustracjami. Atrakcyjną formą mogłyby być nagrania widowisk świetlno-dźwiękowych czy inscenizacji na gankach lub pod murami, np. sceny przygotowywania miasta do obrony, sceny ćwiczeń obrońców w przedmurzu itp. Korzystne byłoby umieszczenie modelu – makiety obwarowań, ale na zewnątrz jako ogólnodostępnej, wykonanej z odpornych materiałów i umieszczonej na przykład w pobliżu Barbakanu, z pełnym odtworzeniem fos, mostów, bram, bron, itp. a więc w dość dużej skali.

Kraków posiada bardzo bogatą ikonografię historyczną i kartograficzną, która znacznie ułatwiła historyczne odtworzenie układu fortyfikacji i ukierunkowała prace wykopaliskowe. Konfrontowano przekazy ikonograficzne także ze źródłami pisanymi, księgami radzieckimi zachowanymi od 1300 r. oraz z badaniami sondażowymi architektury prowadzonymi w latach powojennych. Rezultat tych wieloletnich kwerend streszcza się w przewodnikach do kilku zdań. Przeciętny odbiorca lub czytelnik podchodzi do tych wiadomości dość obojętnie, szybko zapomina daty, nazwy, miejsca. Najczęściej pozostaje mu zdjęcie fotograficzne jako podstawowa pamiątka. Należałoby rozważyć, w jaki sposób poruszyć wyobraźnię odbiorcy, ułatwić przekaz historii, wzbudzić szacunek dla dokumentów historii, takich jak np. stary, kamienny mur obronny. Może odpowiednim wprowadzeniem nieco dłuższym szlakiem spróbować przedstawić źródła historyczne i metody pracy analitycznej archiwisty, konserwatora, architekta. Tak, aby przekaz historii był wiarygodny i zrozumiały.

Projekcja multimedialna dałaby wyobrażenie o ogromie zbiorów historycznych, a zarazem ukierunkowała ku najcenniejszym czy najpiękniejszym przekazom. Pokaz przygotowany z narracją i odtwarzany w bliskim sąsiedztwie zabytków wpłynąłby na lepszą percepcję. Ekran multimedialny, zamocowany np. na murze przy ul. Pijarskiej, wyświetlałby wizerunki malarskie i graficzne dawnej postaci miasta otoczonego murami, fosą, akcentowałby formy architektury obronnej, symbole, emblematy, np. orła, który zaznaczony jest w najstarszej panoramie Krakowa na Bramie Floriańskiej i który widnieje tam do dziś, herb miasta widniejący nad panoramą, który do dziś pozostał w tej formie. Obrazom mogłyby towarzyszyć opisy z epoki, jak chociażby ten z dzieła Hartmanna Schedla: „Kraków otacza podwójny mur wysoki z basztami, bramami i fortyfikacjami, oblewa go prowadzona fosami rzeka Rudawa obracająca liczne młyny. Mnóstwo w nim pięknych domów i ogromnych świątyń". I tak poprzez widoki miasta, ogólne i szczegółowe, jego wizerunki na medalach, monetach, naczyniach można by dojść do współczesnych przedstawień artystycznych dawnej architektury. Źródła pisane, takie jak księgi miejskie, kodeksy, przywileje królewskie dopełniłyby prezentacji. Niezastąpioną formą poznania jest kontakt bezpośredni, wzrokowy, dotykowy („gotyk na dotyk"), a mury gotyckie można z bardzo bliska obserwować – ich masywność, surową fakturę, różnorodny budulec: głazy

15. Widok reliktów bramy na Gródku
15. View of the relics of the gate in Gródek

wapienne, ciosy piaskowca, gładkie, ceglane ściany. I po murach średniowiecznych, czyli gankach obrońców przy Bramie Floriańskiej można pochodzić, spojrzeć przez strzelnicę, zajrzeć do wnętrza baszty, podejść do armaty. Kontakt z oryginalnymi przekazami graficznymi i malarskimi jest już trudniejszy. Wymaga wizyt w kilku muzeach, a więc pośrednio może pomóc reprodukcja, rekonstrukcja czy obraz filmowy, zdjęcie cyfrowe. Do popularyzowania wiedzy o systemie obronnym Krakowa powinno się w większym zakresie wyzyskać internet. Aktualne strony internetowe o murach zawierają wszechstronny serwis fotograficzny zabytków architektury obronnej, ukazanej z zewnątrz, jak i od wewnątrz. Prezentują część ikonografii historycznej, dawnych map, panoram. Jedynie objaśnienia do nich są zbyt lakoniczne, choć odsyłają zainteresowanych do podstawowych opracowań. Proponuje się portal internetowy rozbudowany do wielu wątków, takich jak:

– ogólne wiadomości o murach obronnych, architekturze średniowiecznej, zarysie historycznym rozwoju fortyfikacji;
– charakterystyka stanu obecnego fortyfikacji Krakowa z analizą historyczną i architektoniczną poszczególnych, zachowanych elementów;
– dzieje budowy, prezentacja źródeł pisanych na temat murów obronnych;
– wątek o obwarowaniach miasta w ikonografii od XV do XIX w.;
  Zawartość ikonografii powinna być podzielona na: kartografię uwzględniającą najstarsze plany Krakowa, tzn. plan z 1667 r. D. Pucka, Plan Szwedzki z 1702 r., Plan Pruski z 1794 r., Plan Kołłątajowski z 1785 r., Plan senacki z l. 1802–1808. Widoki ogólne miasta uwzględniające najstarszą panoramę Schedla z 1493 r., Panoramę z dzieła Brauna i Hogenberga, Panoramę Vischera i Meriana z 1620 r., Widok Dahlberga z 1655 r., Panoramę Kołłątajowską z 1785 r.
– wątek o obwarowaniach miasta w pracach artystów XIX i XX w., a więc w grafice, malarstwie, fotografii; Widoki szczegółowe murów obronnych, baszt, bram autorstwa: Jerzego Głogowskiego z 1809 r., Józefa Brodowskiego z 1838 r., Baltazara Stachowicza z poł.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

XIX w., widoki rekonstrukcyjne Zygmunta Wierciaka z 1949 r. oraz zdjęcia fotograficzne, dokumentalne z XIX i XX w.[6];
- wątek omawiający prace konserwatorskie, badania archeologiczno-architektoniczne i projekty przyszłych aranżacji; odnośnie powojennych badań architektonicznych i archeologicznych, należałoby przedstawić odsłonięcie najstarszej bramy na Gródku, badanie fundamentów bramy Wiślnej, resztek muru obronnego przy ul. Kanoniczej, sondażowe badania murów przy bramie Floriańskiej;
- warownie w legendzie, opowiadaniu, opisie literackim;
- herb Krakowa na przestrzeni wieków, mury z bramą, basztami jako symbol miasta;
- charakterystyka uzbrojenia średniowiecznego;
- wątek zagadnień nierozpoznanych, niewyjaśnionych czy niezbadanych;
- średniowieczne mury obronne innych miast polskich i europejskich;
- nagrania filmowe – wybrane fragmenty filmów fabularnych, historycznych ze scenami odgrywanymi w dawnym Krakowie z rekwizytami epoki gotyku, odrodzenia;
- opracowania, indeks nazwisk, haseł, słownik terminów.

Spacer Plantami wzdłuż murów obronnych wsparty informacjami z prospektów, plansz, tablic czy makiet, ewentualne projekcji multimedialnych mógłby rozbudzić zainteresowanie historią i utrwalić pamięć tych miejsc jako wybitnych dzieł inżynierii średniowiecznej.

7. Wnioski końcowe

Wizerunek miasta wysoko ceniono w przeszłości. Przekonują o tym liczne ryciny, cieszące się popularnością przedstawienia metropolii w formie panoram, planów perspektywicznych. Fortyfikacje ukazywano z dużą starannością, akcentując ich siłę i okazałość. Dlaczego warto dziś sięgnąć do historycznej ikonografii:
- Dawne widoki dostarczają estetycznych wrażeń i informacji historycznych, np. w tematyce obwarowań, których materialne ślady pozostały fragmentaryczne, szczątkowe i przez to nie w pełni zrozumiałe, mogą pomóc w odtworzeniu pełnego obrazu przeszłości.
- Oblicze, odmienny charakter miasta tkwi w jego sylwecie – charakterystycznej zabudowie, rozplanowaniu, dominantach – utrwalonych od wieków. Wskazane byłoby nawiązywanie do dawnych widoków dla podkreślenia, iż nadal atuty miasta związane są z jego sylwetą, jej ochroną i ekspozycją. Niestety wartości te często nie są respektowane przez inwestorów (np. modernizowanych, podwyższanych hoteli w rejonie Plant).
- Do projektowania ekspozycji i aranżacji zabytków miasta wskazane byłoby włączenie środowiska studentów, kształcących się na kierunkach artystycznych, historycznych, architektonicznych.

Literatura

[1] Banach J., *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983.
[2] Banach J., *Kraków malowniczy. O albumach z widokami miasta z XIX wieku*, Kraków 1980.
[3] Blum H., Bochnak A., Dąbrowski J., Demel J., Rederowa D., *Kraków jego dzieje i sztuka*, Warszawa 1965.
[4] Bogdanowski J., *Barbakan krakowski jako dzieło „kluczowe" miasta*, Teka KUiA, IX, 1975.
[5] Bogdanowski J., *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków 1979.
[6] Borowiejska-Birkenmajerowa M., *Barbakan krakowski*, Kraków 1979.
[7] Cercha S., *Katalog wystawy widoków starego Krakowa*, Kraków 1910.
[8] Dąbrowska-Budziło K., *Panoramy Krakowa i ich przemiany w czasie*, Teka KUiA, XII, 1978.
[9] Dobrowolski T., *Sztuka polska*, Kraków 1974.
[10] Dobrowolski T., *Sztuka Krakowa*, Kraków 1971 (wyd. IV).
[11] Dobrzycki J., *Dawne warownie Krakowa*, Kraków 1952.
[12] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. IV. *Miasto Kraków*, cz. X. *Śródmieście, mury obronne i Plany, Rynek Główny*, pod red. Michała Myślińskiego, Warszawa 2005.
[13] Jakrzewska-Śnieżko Z., *Gdańsk w dawnych rycinach*, 1980.
[14] Kawecki S., *Opis miasta Krakowa w obrębie okopów w roku 1636*, wyd. A. Chmiel (Bibl. Krak. 65, 1927).
[15] Klein F., *Planty krakowskie*, Kraków 1914.
[16] Kolak W., *Ikonografia Krakowa w zbiorze rycin Grabowskiego*, Rocz. Krak., XL, 1970.
[17] Mączyński J., *Ze starego Krakowa. Ulice. Bramy. Sienie*, Kraków 1908.
[19] Muczkowski J., *Dawne warownie krakowskie*, Rocz. Krak., XIII,1911.
[20] Pachoński J., *Dawne mury floriańskie*, Kraków 1956.
[21] Świszczowski S., *Gródek krakowski i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, Rocz. Krak., XXXII, 1952.
[22] Świszczowski S., *Mury miejskie Krakowa*, Ochrona Zabytków, 3, 1955.
[23] Świszczowski S., *Problemy murów miejskich w otoczeniu bramy floriańskiej w Krakowie*, BHS, XXIV, 1962.
[24] Tomkowicz S., *Atlas planów, widoków i zdjęć architektonicznych z XVII, XVIII i XIX wieku*, Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, IV, 1908.
[25] Tomkowicz S., *Kołłątajowski plan Krakowa z roku 1878*, Rocz. Krak., IX, 1907.
[26] Widawski J., *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

[1] Zestawienie porównawcze przekrojów murów kilku znaczniejszych miast polskich zawiera opracowanie Jarosława Widawskiego *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

[2] Rekonstrukcję widoku miasta zamkniętego murami według stanu sprzed ok. 1650 r. – sprzed potopu szwedzkiego wykonał Jan Gumowski, a opisał Adam Chmiel. W przygotowaniu tej rekonstrukcji posłużono się bogatymi zbiorami ikonograficznymi.

[3] Widoki szczegółowe murów obronnych, baszt, bram: Jerzy Głogowski z 1809 r., Józef Brodowski z 1838 r., Baltazar Stachowicz z poł. XIX w.

[4] Świszczowski S., *Gródek krakowski i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, Rocz. Krak., XXXII, 1952.

[5] Bogdanowski J., *Barbakan krakowski jako dzieło „kluczowe" miasta*, Teka KUiA, IX, 1975; Pachoński J., *Dawne mury floriańskie*, Kraków 1956.

[6] Od 1949 r. pomieszczenia w bramie Floriańskiej i częściowo w basztach zagospodarowuje Muzeum Historyczne na ekspozycję ikonografii i militariów. Na pierwszą wystawę muzealną przygotowano cenny cykl obrazów rekonstrukcyjnych ok. 50 baszt wraz z bramami. Cykl powstał przy współudziale archiwistów i historyków sztuki (J. Dobrzycki, J. Pachoński, B. Schonborn, Z. Wierciak).

Streszczenie

Obraz dawnego miasta utrwalony w rycinach nakłada się nieraz na kształt współczesnego miasta. W sztychach odnajdujemy budowle znane i w podobnej postaci, zatem dokumentują one nieprzerwane istnienie w nieskażonej postaci – najważniejszych obiektów architektury, dominant pejzażu miasta. Ryciny przywołują też obraz obiektów dawno nieistniejących, zapomnianych lub ocalałych tylko we fragmentach, jak w przypadku średniowiecznych założeń obronnych: murów, bram, baszt. Obwarowania miast ukazane na historycznych rycinach są ważnym obiektem badań dziejów, szczególnie gdy zostały wiernie odzwierciedlone, np. w sposób perspektywiczny z lotu ptaka czy kartograficzny wraz z ukształtowaniem terenu. Ikonografia wraz ze źródłami pisanymi i badaniami archeologicznymi pozwala odtworzyć ich kształt, usytuowanie, odnaleźć relikty. Twórcy panoram miast XVII- i XVIII-wiecznych ukazywali je często od strony najlepiej zachowanych partii murów, z systemem wież, średniowiecznych fos, które traciły już znaczenie strategiczne. Przedstawiali też miasta z nowoczesnym systemem fortyfikacji i bastionów, często w stanie oblężenia, toczącej się wojny. Eksponowanie fortyfikacji miało podkreślić potęgę i obronny charakter miasta. W średniowiecznych przedstawieniach warownych miast stosowano podstawowe trzy typy ujęć: widok perspektywiczny z lotu ptaka, widok ogólny z boku ukazujący sylwetę zwaną panoramą, widok perspektywiczny zabudowy wnętrza miasta przedstawiony planistycznie, a bryłowo jedynie monumentalne obiekty i obwarowania. Pierwowzory przedstawień uznanych za wybitne wpływały silnie na utwory wtórne, wierne kopie bądź wersje swobodne w interpretacji na pograniczu fantazji i prawdy. Wersje naśladowcze często nie aktualizowały faktycznych zmian w zabudowie. Obowiązujące maniery grafiki wedutowej, jak na przykład „wysmuklanie", podwyższanie ważniejszych budowli, potęgowanie skali założeń militarnych, wpływały na przekształcenia rzeczywistości. Warto pamiętać o tych konwencjach przedstawień przy odczytywaniu treści historycznych wizerunków.

Abstract

A picture of an old town preserved in drawings sometimes overlaps the shape of a modern city. In old sketches we find familiar buildings and in a similar form, which thus document uninterrupted existence in an unblemished form of the most important architectural structures, dominating the city landscape. Prints also recall the images of objects no longer existing, forgotten or preserved merely in fragments, as is frequently the case with medieval defensive fortifications: walls, gates or towers. Town fortifications shown in historic prints constitute an important object of historical research, particularly when they were accurately copied, e.g. in perspective from a bird's eye view or cartographically together with the lie of the land. Iconography together with written records and archaeological excavations allows for recreating their shape, locations or find relics. The creators of panoramas of the 17th- and 18th-century towns frequently presented them from the side of the best preserved sections of walls, with a system of towers and medieval moats which were already losing their strategic importance. They also presented towns with modern systems of fortifications and bastions, frequently during a siege or an ongoing war. Exhibiting fortifications was to emphasise the power and defensive character of the town. In representations of medieval fortified towns three basic types of perspectives were applied: a bird's eye view perspective, a general view from one side showing the silhouette called the panorama, or a perspective view of the building development within the town as a planning representation, with only monumental edifices and fortifications marked as blocks. Original representations regarded as outstanding strongly influenced secondary works, faithful copies or free interpretations bordering on the edge of fantasy and truth. Imitations frequently neglected to update the actual changes in building development. Obligatory trends in veduta graphics as e.g. "slimming", heightening more significant buildings or increasing the scale of military layouts had their impact on transforming reality. Those depiction conventions are worth remembering about when interpreting the content of historic images.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ